

Silovanje u ratu, aktivizmom protiv nasilja, ženska mreža

Došla je 1997. godina, a u gradu je još vrilo od posledica ratnih dejstava. Osećao se taj vonj nesreće i beznada, iako Beograd „nije bio u ratu”. Još nije došlo do suđenja ratnim zločincima, na čelu države je bio onaj koji je rat proveo na Dedinju, i koji nikad uživo nije video rat. Mapa građanskih inicijativa se više uočavala kao *modus vivendi* u vremenu bezvremja, nego kao jasan putokaz izlasku iz mrtvozorničkog tunela intelektualne elite.

Najviše je bilo manipulacija sa silovanim ženama. I tu se vodila medijska paranoidna hajka: ko je više silovao, brojčano, i na koje sve bestijalne načine mučio žene druge nacije. Silovane žene su govorile o tome, ako bi ih neko intervjuisao. Trebalo je samo naći mesto da se to objavi. *Republika, Danas, Feminističke sveske...* Vladini listovi i televizija su ćutali, koliko su mogli. Čuvali su nacionalnu čast, a sve je u ratu bilo nečasno.

O Vukovaru, Ovčari, Dubrovniku, Sarajevu, Bratuncu, Kravici, Srebrenici, pisalo se. Kao o svim zločinima. Ali, uvek uz tvrdnju da je zločin počinjen kao odmazda na zločin druge nacije, druge armade. Minimalizovan je bilo koji napad na bilo koju bogomolju, instituciju, ulicu, grad, pojedinca, civila. Bilo je onih među nama, Beograđanima, koji su mirno pratili razaranje Sarajeva. Kao da je bio u pitanju akcioni film, kao da se ta okupacija gradova događa tamo negde, daleko. Storijske o snajperskim uspesima pojedinaca našle su svoje mesto kako u štampi, tako i u elektronskim medijima. Ne znam šta me je više potresalo: dugovečno zatiranje Vukovara ili višegodišnje ubijanje Sarajeva.

Bila sam na Šepki, graničnom prelazu Bosne i Srbije, kad su dolazili konvoji traktora i autobusa Srba iz Krajine. Volonterski, dva dana sam pomagala ljudima da se preobuku, tj. svuku sa sebe kožuhe, zimske kapute, sve ono što su poneli sa sobom kao vredno, što će im trebati za zimu u Srbiji. U tim vrelinim avgustovskim danima, činilo se to kao akcija kostimografske probe za život. Rezultat akcije „Oluja” sevio je pred očima bez kamera i patriotskih fanfara. Posle, posle je ipak stvoreno više pompeznih priloga za TV Beograd o stradanju Srba koji večno pate u progonima. Saznalo se tek delimično o načinu organizovanja ove strašne procesije. Ko je zapravo kriv, Hrvati ili Srbi, ili političke elite Zagreba i Beograda?... Od 1995. godine nije mogla da prođe nijedna godišnjica „Oluje” a da se u ovdašnjim medijima nisu orili bes i nemoć. Niko od vlasti nije smislio šta učiniti s izbeglicama, gde ih smestiti, kako ih nahraniti – po meri čoveka. Haos i lelek. Nevladine organizacije su se najbolje snašle.

Srebrenica je više puta pominjana a da se broj žrtava nikako nije mogao prebrojati. Ko nije mogao? Oni na vlasti?... Oni koji će doći na vlast?... Ili, oni koji nikad neće biti na vlasti?!

Bila sam u Goraždu pred sam početak rata, gostovalo je „Preduzeće za pozorišne poslove” sa predstavom „Majka Hrabrost”. Te noći, posle predstave u njihovom kulturnom centru, u kafanskim prostorijama, onako socijalistički komotnim i praznjikavim, orila se novokomponovana pesmica „Jugoslavijo, Jugoslavijo” čitave noći. Do jutra se vijorilo kolo od po pedesetak užagrenih žena i muškaraca, od žestokog pića i jake hrane, i jarkih osećanja. U prvom planu pevalo je troje umetnika iz tri kulturna centra: Mirjana Karanović, Kemal Monteno, Rade Šerbedžija. Bilo je u tome očaja i nekog starostavnog straha pred nadolazećim događajima. Niko nije pomenuo rat u Bosni, a svi prisutni su osećali jezu pri pomisli šta će se dogoditi – kad se dogodi. Na večeri je jedino nedostajao predsednik SDA za Goražde. Ni to se nije odviše komentarisalo.

Sutradan sam otišla do jednog butika koji je prodavao igračke pravljene od krpa. Vlasnici su bili muslimani. Kupila sam jednog crvenog zeca. Zec mi je kasnije ušao u projekat konceptualne, procesualne izložbe izbeglica „Sve stvari koje sam poneo iz BiH 92”, kad je rat već počeo. Mnogo kasnije, naredne godine, uspostavila sam telefonsku vezu u jednom času s Gorazdem, i saznala od rođaka vlasnika butika da su se oni smestili u Švedskoj. Smirila sam se. Bar je neko od muslimana koje poznajem iz Gorazda preživeo.

Bilo je strašno tih dana 1997. godine, po novinama gledati fotografije uništenih sela i gradova, koje smo tokom rata već videli. RTS je još uvek isporučivala svojoj vlasti prigodne gnusne prizore zločina na hrvatskom i bosanskom frontu – uz komentar koji osuđuje one druge, a ove domaće brani po svaku cenu. RTS je i u to vreme ostala leglo pervertiranih novinara, novinarki, urednika. Nasilje, brutalnost, zločinstvo kao način života, nije prestalo s Dejtonskim sporazumom, samo je dobilo nove oblike i forme. Iznova su prikazivana spaljena telesa, uz nadrihrišćanske opaske prisutnih rođaka, oca ili majke.

Novinarke, one koje su i rat pratile navijajući za svoje a protiv drugih nacija, kooptirale sa vlastodršcima izigravajući žensku nevinašcad, nastavljajući da ispisuju svoje kolumne trivialno i bezdušno. A na beogradskoj televiziji su ratne reporterke još uvek skakale od sreće kad im u kadar uđe dečja lobanja – imale su u čemu biti rečite. Kakve žene!... Ko je mogao da preživi televizijsku neljudskost a da ne krene u svet, da zaboravi svoje, grad? Bili smo svedoci masovnih odlazaka mladih, i mladih porodica, u obećanu nedodiju na zapadu. Vreme nije bilo za uredan, pristojan pozorišni život. Odviše je bilo zla i nesreće u mirnodopskim uslovima, ako se prenebregnu mnogobrojna ubistva biznismena i oformljene mafije. Muškarci su u toku rata pokazali sva svoja umeća, nepristajanje na dijalog, a žene svoja ograničenja i trpljenje u patrijarhalnom svetu ratnih pobeda i poraza. Tako i u miru. U vreme tog takozvanog mira muškarci nisu ništa bili tolerantniji a žene slobodnije od svog straha pred nasiljem. I zato mi se činilo da ne treba pristati na eskapizam u pozorištu. Trebalo je iznaći metod umetničke borbe koji će jednovremeno biti etički koliko i estetički. Biti svoja, biti žena, a činiti za drugo, stvarati drugost, prihvatiti druge ljude.

Kako promeniti društvenu situaciju, kako olakšati sebi i naći se u pravom trenutku, s pravim ljudima, na pravom mestu? Nije mi ništa drugo ostalo nego da odgovore na pitanja koja sam osećala kao goruća, posle zabrane ulične predstave 1995. godine, kada se ugasilo „Džepno pozorište M”, tražim u sebi samoj. Sve ono što je bilo u okolini, prijatelji, društvena zajednica, intelektualci, minimalno me je doticalo. Praznina, neaktivnost, nemoć pred bujajućim pravednicima usred državofilnih situacija, uticali su da moja osama potraži izlaz u ženskim nevladinim organizacijama. Neke druge žene su radile nešto drugo, nešto što nije bilo u sprezi sa moći birokratije. I, izgleda, nisu lagale.

Profemina, časopis za žensku književnost i kulturu, osnovan u vreme rata, 1994. godine, na svojim stranicama je štampao i mnogobrojne domaće autorke čiji je diskurs bio na razini onovremenskih svetskih feminističkih stremljenja. Kao saradnica, saznala sam u ovom časopisu mnogo o istoriji ženskog pokreta u Srbiji, o svetskim feminističkim krugovima, kao i o postojanju beogradskih *Feminističkih svezaka*, časopisa za feminističku politiku, feminističku kulturu i aktivizam, časopisa koji su osnovale volonterke *SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja* u Beogradu. Mogli ste bilo koji broj iz 1996. ili 1997. da prelistate i saznate daleko više o feminističkom aktivizmu širom ex-Jugoslavije, no iz jedne godine kakvog beogradskog, visokotiražnog lista. Jedna od urednica *Feminističkih svezaka* bila je Slavica Stojanović. Ali, ona je bila i jedna od urednica izdavačke kuće „*Feministička 94*”! Jedna žena na dva feministička kolo-seka, to mora da je bila izuzetna feministkinja, mislila sam. I potražila sam je telefonom. Predstavila sam se, čime se bavim, tačnije čime sam se bavila do oktobra 1995. godine. Rekla sam

joj da mi nedostaje pozorišni rad. Razumela je to na nivou aktivističke potrebe. Opisala mi je socijalni aktivizam beogradskih ženskih grupa koje su u vreme rata sve redom postale osveštene antifašistkinje, antiratne trudbenice, borkinje za ženska prava, prava dece i ljudska prava antiratnih pojedinaca i grupa na tlu ex-Jugoslavije. I saznala sam od nje da je Srbija puna sličnih ženskih grupa.

Istine radi, poznavala sam jednu feminističku grupu posredno, „Žene u crnom”. Videla sam ih kroz prozore prizemlja beogradskog SKC-a 1992. godine, njih desetak, kako prave krug držeći se za ruke s antiratnim pamfletima koji su im visili o vratu, na grudima, držale su protestne parole protiv rata u rukama, na omanjem prostoru ispred SKC-a, u vreme kada sam u toj zgradi na tri nivoa radila šestodnevnu kulturnu manifestaciju „Bosna 92 – ljudski tragovi”. Posle nisu ušle u prostorije SKC-a gde se odvijao moj mnogočlanovski program... Surevnjivost žena prema ženama, zar i to postoji?... I one žene koje su palile sveće kao protest ratnom vihoru u parku pred srpskom skupštinom, a koje su bile tih dana pred staklenim ulazom oveće prostorije SKC-a, gde su se odvijala mnogobrojna antiratna multikulturalna dešavanja, govorile su nemo, bez potrebe da se umešaju. Nijedna nije ušla unutra... A pisala sam za *Vreme* o njihovoj akciji.

Možda ih nisam susrela jer sam u tom času bila na nekom drugom mestu, na prvom spratu gde su se emitovali filmovi reditelja BiH ili na drugom spratu, na tribini, gde je bila postavljena izložba bosansko-hercegovačkih slikara, kao i onih koji su upravo stigli u Beograd kao izbeglice... a mirovnjakinje bi ušle na tren? Niko mi ih nije pomenuo, a bile su već poznate gradske face. Jesam sve vreme bila zabavljena proverom da neko od Arkanovih ne ubaci bombu, to sam obećala tadašnjoj direktorki SKC-a, tako da su sve radnje prisutnih bile u fokusu odbrane od mogućih izgreda i bombi, mimo direktnog učestvovanja u svim akcijama manifestacije. Nisam imala moći ni vremena da se bavim sporadičnim, ženskim odbijanjem zajedništva u antiratnom angažmanu. A možda, možda je problem bio u pogrešnom zaključivanju: za njih, koje su po antiratnim akcijama bivale poznate javnosti, moj javni rejting je bio nedostižan. Bila sam u kulturi dvadesetak godina a one tek godinu-dve u javnosti. I kako da se takmičimo, i u čemu? Ko je angažovaniji u antiratnom pokretu?! Istina po stvarnosti jeste – da nije bilo rata ne bi se nikad ovoliko znalo za njihovo postojanje u javnom životu.

Malo skepse u mogućnost stvaranja među ženama uneo je predlog Slavice Stojanović da dođem na veliku feminističku proslavu 8. marta u *Reksu*, gde bih upoznala žene, grupe u kojima rade. „Doći će žene iz cele SR Jugoslavije, od Podgorice, preko Prištine, do Subotice”, rekla je Slavica. I zaista, u prepunoj sali *Reksa* okupilo se stotinak žena. Odmah pri ulazu, s desne strane, stajao je stočić sa knjigama IK „*Feministička 94*” i najnovijim brojem časopisa *Feminističke sveske*, i Slavica Stojanović za stolom kao prodavačica. Onako blaga i diskretna ulivala je tišinu među bučnim, mladim aktivistkinjama. Uskoro je predstavljena knjiga Nede Božinović *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, i o njenom osamdesetom rođendanu koliko i o knjizi vatreno je govorila, s ljubavlju i poštovanjem, Lepa Mladenović. Tako sam upoznala dve feministkinje koje će u mnogo čemu učestvovati u stvaranju mog budućeg, feminističkog pozorišta.

Igbale Rogova je najavljena kao „sjajna feministkinja koja nam dolazi s Kosova”. Sledio je frenetičan aplauz prisutnih žena. Onda je Igbale krenula da govori šetajući, skoro marširajući, kroz špalir feministkinja, koji se istog trena oformio. Neke žene su sedele, neke stajale. Igbale je govorila resko, žustro i direktno gledajući u oči svaku od žena kraj koje bi prošla. Za neupućene, u koje sam i sebe samu uvrstila, bilo je to jedno novo žensko obraćanje masi. Ni traga od uobičajene, odnosno standardne ženske lakoće. Ni ženstvenosti kao takve. To je bila nova žena, žena koju ne možete sresti u vašoj ulici ili videti na malom ekranu. Igbale je imala i neuobičajeno zanimljiv tekst koji je saopštavala. Govorila je kako se kosovske žene oslobađa-

ju od stega patrijarhalnog društva, i kako obrazovane Albanke pomažu onim ženama koje nisu uspele da se školuju. Onda je započela ličnu priču o stvaranju biblioteke u Zjumu, mestu skoro na samoj granici Kosova i Albanije. Bila je rođački vezana za Zjum.

Ispred mene su sedele dve Albanke, dve mlade devojke, plave i kratko, visoko kratko podšišane. Nikad pre nisam srela Albanke sa takvom „muškom” frizurom. Komentarisale su Igbalin govor na albanskom pa sam ih oslovila. Okrenule su se jednovremeno, pogledale me pravo u oči, i ništa nisu rekle. Samo su me gledale. Poznavala sam taj izravni, netolerantno nezapitljiv pogled mladih neSrba s Kosova. Bivala sam na Kosovu 1981–1990, prošla sve i svašta, susrela mnoge tople Albance i Albanke, ali i ovakve kojima je upravo to što znaš nešto o Kosovu više od prosečnog Srbina, odnosno Srkinje, bilo odbojno. Nisu verovali da to njima nešto znači na Kosovu. Da im je uopšte potrebno znanje ili osećanje za albansko, kosovsko, nekog iz Srbije. Ispričala sam im da sam dva puta bila u Zjumu, poslednji put novembra 1990. godine. I o ženskoj, paganskoj nošnji koju sam videla na prizrenskoj pijaci, jedne srede, o kojoj sam pisala 1991. za nevladin petnaestodnevnik *Demokratiju*. Samo su me nemo posmatrale: gledale su kroz mene. Postalo je neprijatno, okrenula sam glavu prema beogradskoj poznanici.

Početak aprila, u okviru obeležavanja rada IK „Feministička 94”, u Italijanskom kulturnom centru održana je promocija knjige *Nevidljivi gradovi* Itala Kalvina. Susretljiva domaćica ovog kulturnog centra je bila Adele Mazzola koja je dala uvod u promociju. Govorile su urednice Slavica Stojanović i Jasmina Tešanović. U toku obrazlaganja šta feministkinje rade u kulturi, Jasmina Tešanović me je na neki način prozvala „da ću napraviti žensko pozorište s članicama ženskih grupa”. Namah, bilo mi je čudno da neko objavi šta ću raditi, kad ja još nisam bila sigurna gde ću raditi. Gde ću i s kim ću raditi. Ali, Jasmina Tešanović, ugledna feministkinja i već proslavljena književnica, mora da je intuicijom i težnjom da se poboljša ženska scena svim raspoloživim kreativnim ženama i novim idejama, predosetila razvoj događaja.

A već sredinom aprila, Slavica Stojanović je imala novi predlog za kolektivni susret:

18. i 19. aprila održavaće se skup žena u prizemlju beogradskog hotela „Park”. Bio je to osnivački skup „Mreže protiv muškog nasilja nad ženama”, prvi ovakve vrste na tlu nekadašnje SR Jugoslavije. Tamo ću sresti sve žene vezane sa pojedine ženske grupe, pa ću možda razrešiti čvor „kako do pozorišta”, rekla je Slavica. Nismo govorile o feminizmu, valjda se to podrazumevalo.

Bile su prisutne žene iz Kraljeva, Niša, Leskovca, Novog Sada, Podgorice, Banjaluke, Skoplja, Kumanova i Beograda. Manje od SFR Jugoslavije, više od SR Jugoslavije. Ženske nevladine organizacije nisu imale smisla za državne granice: feministkinje su proklamovale – „Žene svih zemalja umrežite se!” Parafraza socijalističkog poklika „Proleterci svih zemalja ujedinite se!”, prisutne žene u vremenu posle sloma socijalističkog pokreta na ex-jugoslovenskom tlu dirnulo je tim više što one nisu u socijalizmu ništa izmislile, ni plasirale u državotvornu javnost, a sad, kad su se same organizovale mimo državnih institucija, sad mogu, mogu sve, i da pozovu na zajedničku akciju koja prevazilazi granice i nacije. „Mreža nema teritorijalna ili jezička ograničenja”, odzvanjalo je prostorima hotela „Park”.

Pedesetak žena je sedelo za stolovima poređanim u veliki četvorougao. Sve su se predstavile po imenu i prezimenu. I kratko su opisale rad grupe koju predstavljaju. I nas, nekoliko gošći, rekle smo ko smo i šta smo, čime se bavimo, zbog čega smo među aktivistkinjama feminističkog profila. Kao mantra ponavljale su prisutne žene: „Mreža protiv muškog nasilja nad ženama povezuje feminističke nevladine, nenacionalističke grupe i pojedinke koje rade na eliminaciji muškog nasilja nad ženama”. Posle predavljanja sledio je odlazak u radionice u kojima su obuhvaćene sve teme vezane za seksualno nasilje u porodici. Dok sam gledala žene oko sebe za tim napravljenim četvorouglastim stolom, pomislila sam na mandalu, njen četvo-

rougao. I videla, osetila, da u njemu može da se nacрта krug a u krugu svaka od ovih žena u akciji. Žena kao samosvesno biće koje dolazi do svoje suštastvenosti.

Male grupe, po temama, činile su okosnicu popodnevnog rada: „Nasilje na ženama je političko pitanje”, „Zloupotreba žena u ratne svrhe”, „Ženski identitet”, „Problemi rada SOS telefona”... Prvi put sam čula za postojanje SOS telefona protiv seksualnog nasilja. I autentične priče aktivistkinja o ženama koje se javljaju na telefon. Kako sam shvatila, sve aktivistkinje su na neki način prošle edukaciju za rad na SOS telefonu, da bi se kasnije uključile u pojedine grupe i odabrale način svoje borbe protiv seksualnog nasilja.

Iznošenje političkog principa mreže posebno je impresioniralo nas, prvi put prisutne među ovim ženama. Do tad smo znale samo šta je tekuća, javna politika države, opštine, mesne zajednice ili predstavnika ovih institucija. Ove žene su radile po feminističkim principima, što podrazumeva „vidljivost rada grupa, jednakopravnost, ravnopravnost i autonomiju grupa, zalaganje za princip solidarnosti i podrške, nenacionalizam”. Prvi put sam čula za reč „podrška”, podrška ženama u svim njihovim akcijama, životu uopšte. Feministkinje su izbegavale reč „pomoć”, pomoć ženi u borbi protiv nasilnika. Bilo je u tome nečeg vrlo određenog. Jezik otkriva šta se krije u mislima. Po feministkinjama, potrebno je ženi koja trpi nasilje u porodici, ili bilo gde, na radnom mestu, na ulici, pružiti podršku da istraje u borbi protiv nasilnika. A ne pružati pomoć kao što se pruža slabijem od sebe. Feministkinje su bile izričito protiv toga da se ženama dodeljuju pridev „slabiji pol”.

Skup je trajao dva dana, dovoljno da se žene međusobno upoznaju i saslušaju. Ili ponovo saslušaju. Slušanje reči, iskaza drugih žena, očito je bilo geslo feministkinja. Vrlo brzo sam imenovanjem delovanja ovih žena prešla sa reči „aktivizam” na „feminizam”. Bilo mi je logičnije po onome šta sam od ta dva čula i videla.

Osamnaestog aprila, posle prvog dana skupa, išle smo u marš, protestni marš pod nazivom „Vratite ženama noć”. Kakav naziv za jedno žensko veče? Bilo je lepo te noći u Beogradu, išle smo osmehnute od Knez Mihailove, obišle Trg republike i došle do kalemegdanskih zidina. Drugarice sa drugaricama, ljubavnice sa ljubavnicama, gošće skupa sa novim poznanicama. Dobila smo pištaljku, onu koja je zaostala iz građanskih protesta 1996/97. Ja do tada nisam „šetala”, odbijala sam pozive u šetnju kao mirnodopski protest protiv vlasti. Nije mi se činilo da je dovoljno smaknuti sa vlasti režim a ne imati ideju kako u novo, u demokratiju, kako su to društveno stanje već neki antiratni prvaci nazivali. Sada, kada sam je dobila na dar od Lepe, da zviždim kao žena koja zviždi manifestno, da je svi čuju, sve žene, svi muškarc, pištaljka mi se dopala kao oružje protesta protiv nasilja nad ženama, i kao lični izbor za potvrdu sudelovanja u ovoj feminističkoj šetnji. Kasnije, dok smo se vraćale, nailazile smo na prolaznike kojima smo davale letak sa skupa, neko je prihvatio, neko se iscerio, ali, sve u svemu, žene su se te noći u Beogradu čule – i videle.

1. TREĆI SPRAT, LEVO

Ženski centar protiv seksualnog nasilja

Posle drugog dana osnivačkog skupa „Mreža protiv muškog nasilja nad ženama” otišle smo, većina, one koje nisu morale odmah da oputuju iz Beograda, u prostorije *Autonomnog ženskog centra protiv seksualnog nasilja*. Ušle smo u prijemnu kancelariju u koju su dolazile žene po podršku. To je bila oveća prostorija, oko dvadesetak kvadrata. Na zidovima feministički plakati, oglasne table od jute sa mnoštvom poruka, feminističkih objava, postera poznatih feministkinja. Poneki cvetić, poneka fotokopija privatnih fotografija aktivistkinja. I sve pribodeno čiodama u boji, potpuno ženski, dopadljivo. Ovde se videlo kako je biti u ženskom prostoru za razliku od onog hladnog, hotelskog, gde se održavao skup. Svirala je muzika, bilo je i ukusnog posluženja, umesile su i poslužile žene iz grupe „Lastavica”, grupe koju su oformile izbeglice iz Krajine. Žurka. Prava žurka, ali samo ženska. Nikad nisam volela žurke, ni kao tinejdžerka. Nekako mi nije bilo zabavno više od pola sata. A sada, ovde, među ženama, ono što su ove žene imenovala žurkom, a ne koktelom, činilo mi se zamamno i prijatno, sasvim ženski. Bila je to ekstatična parada oslobođenih žena, mladih i onih starije generacije. Sve su plesale, rok ili tango, kako je svirao magnetofon, ili u kom ritmu se pevalo. A pevalo se mnogo. Sve stare, ex-jugoslovenske balade. I rok melodije su bile iz vremena pre rata, iz svih rokerima poznatih centara: Sarajevo, Zagreb, Skoplje, Ljubljana, Beograd. Neuobičajeno za ono doba kad se pevalo žarko jedino u emisijama novokomponovane muzike i po kafićima u trendu i postdejtonovskim kafanama. Ove žene su bile neke druge osobe, van klišea, van vremena koje smo poznavali živeći u gradu. Bez mikrofona, bez pojačala, njihovi glasovi su se prolamali haustorskim hodnikom, i stanovima ispod, i iznad, ovog feminističkog centra. I niko se od suseda nije bunio. A bilo je već oko ponoći.

U jednom času sam ugledala dve devojke kako plešu sedeći u invalidskim kolicima. Se dele su jedna do druge, njihale su ramenima po taktu muzike, i katkad se doticale glavom, rukom. I smejale su se orno i glasno. Bile su lepe, vedre, pristupačne. Upoznale smo se kratko, ruka ruci, ime, i ja sam glasno rekla: „S vama ću napraviti predstavu”. Dragana i Vesna, tako su se zvale, kikoćući se, prihvatile su predlog. Ipak, ovo je bila žurka, neko nešto obeća, pa ispuni ili ne, ne uzima se kao greh. A ja sam mislila najozbiljnije. Zanela me je ta njihova erotičnost, minimalni ženski pokreti koji su značili više od hinjene erotske igre žena koje hodaju nogama. One, Vesna i Dragana, hodaju uz pomoć invalidskih kolica, ali ta kolica, to je njihov produženi medij, to nije invalidni dodatak, mislila sam dok smo se opraštale dogovarajući kad ćemo se čuti. „Što pre!”, rekla je Vesna. „Hoćemo li igrati, plesati?”, pitala je Dragana. „Kao nikad pre”, odgovorila sam im dok smo se ljubile za rastanak. I jedna i druga su imale u očima lepotu devojke i strast mlade žene. Neodoljivo.

Čula sam od prisutnih žena da su one članice nevladine organizacije *Iz kruga*, feminističke grupe za pomoć ženama invalidkinjama protiv seksualnog nasilja. Ova grupa žena je radila u ovom prostoru, u prostoru *Autonomnog ženskog centra protiv seksualnog nasilja*. S užasom sam prihvatila priču da su invalidkinje posebno ugrožene žene u porodici. Dobila sam Vesnine i Draganine brojeve telefona, privatne, i organizacije u kojoj je u to vreme Dragana radila nekoliko sati pre podne. Nisam još znala kada ćemo krenuti u predstavu, nisam imala nikakvu

ideju, jedino su mi to njihovo njihanje ramenima i mekota pokreta ruku ostali u glavi kao motiv za koreografski rad.

Osim grupe *Iz kruga*, još jedna feministička grupa je našla svoj krov u *Autonomnom ženskom centru protiv seksualnog nasilja – Žene na delu*. Ova grupa je već bila napravila Adresar „žena koje poseduju različite veštine, struku ili delatnost” sa prostora ex-Jugoslavije. Ali i obližnji *SOS telefon protiv seksualnog nasilja* je bio u tesnoj vezi s ovim centrom jer bez iskustva na SOS telefonu ne bi bilo ni ovog ženskog centra. Tako je ovaj feministički centar bio najmnogoljudniji, najslojevitiji od svih ženskih nevladinih organizacija u Beogradu. I sastanci redakcije *Feminističkih svezaka* su se održavali takođe u ovom feminističkom centru, u sobi gde se inače obavljaju razgovori s klijentkinjama. Sve je pitanje organizacije, ideja i motiva da se feminizmu priđe sa što više strana, rekla bi Lepa neformalno, koliko i direktivno, kako je samo ona umela, kao odgovor „kako to mogu sve da prime, sve aktivistkinje van *Centra*, na ovako svedenom prostoru”. Bitna je bila ideja, feministički pristup ženama u svetu muškaraca. I onda je sve bilo moguće, svaki dogovor, svaki slobodni termin na drugom spratu, levo, Tiršova 5a.

Slavica je delila feminističke knjige u obližnjoj sobi za sastanke u kojoj je bila smeštena kompletna dokumentacija *Centra* i tri radna stola prepunih beležnica aktivistkinja i priručnih knjiga, kompjutera. Soba je bila mala za sve žene koje su želele da posle dva dana usmenog saopštavanja o ženskim problemima, dobiju nešto i napismeno, kao knjigu. Ipak, svaka je dobila po nešto, knjigu ili časopis. Slavica bi se samo nasmešila, pogledala ženu i sve bi joj bilo jasno, šta je za nju, šta bi da čita. Podelila je tako lako najveći broj knjiga izdavačke kuće „Feministička 94”, zatim brojeve časopisa za feminističku teoriju *Ženske studije*, i novije brojeve *Feminističkih svezaka*. Žene iz unutrašnjosti su bile zainteresovanije, mada su one dobijale svu domaću feminističku periodiku, ali ovom se darovanju nije moglo odoleti. Uzele su knjigu za svoju prijateljicu, komšinicu, rođaku.

Feminističke sveske su „bolje” prošle od *Ženskih studija*, izdanja *Centra za ženske studije*. Valjda je ženama bio bliži izbor tema i način pisanja u *Feminističkim sveskama*. Izdanja *Centra za ženske studije* su potraživala viša teorijska znanja, bila opremljena naučnom aparaturom, a to ženama željnih delotvornih znanja i primera po meri svakodnevice nije bilo tako pristupačno. Časopis *Ženske studije* bio je namenjen intelektualkama, pre svega studentkinjama i polaznicama studija u *Centru za ženske studije*. Tamo su zalazili i mladi muškarci, mladići željni proširenja sociološkog i komunikološkog znanja iz oblasti feminizma. Ovi časopisi se nisu isključivali na inače malom feminističkom tržištu već su uz *Profeminu* dopunjavali ionako mali prostor namenjen kulturološkoj, sociološkoj i filozofskoj edukaciji žena.

Jedna žena koju sam početkom rata upoznala u redakciji nedeljnika *Vreme*, igrala je neki svoj plesni solilokvij iz prostorije u prostoriju. Ljiljana Gaković nosila je na sebi narandžastu haljinu, dugu do peta, potpuno slobodnog kroja koji joj je omogućavao da rukama pleše sve igračke pozicije koje je tog časa zamislila. Ušla je u sobu u kojoj se odvijaju razgovori s klijentkinjama, u plesnom koraku. I ja za njom. Soba je bila skoro prazna, jedan sto sa jednom stolicom je stajao u uglu, prema prozoru. Na zidovima posterija bivših susretanja, skupova feministkinja duž ex-Jugoslavije. I Ljiljana koja pleše svoj imaginativni ples, sad bez muzike, dok spolja, iz prijemne prostorije *Centra* dopiru umilni zvuci bivše otadžbine.

Ljiljana Gaković, aktivistkinja, intelektualka, potekla iz zagrebačkog kulturnog kruga, jedna od osnivačica zagrebačke ženske organizacije *Žene i društvo* iz 1976. godine, udavši se u Beogradu naredne godine, postala je jedna od pobornica feminizma, pre ulaska u *Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja*. A sada je plesala. Ples kao način ispoljavanja punoće. Gledala sam je sedeći na radnom stolu, negde u dijagonali prema sobnim vratima. Da li je ovaj osobeni, izdvojeni ženski ples među masom žena bio zagovor dešavanja koje nailazi?

I bi tako.

Lepa je ušla na tren s klupčetom tamne vune u ruci. Za njom je ušao i zvuk nekakve crnačke temperamentne muzike. Pitala je da li je neka od nas „to” izgubila. Ljiljana je za trenu-tak zastala, zanijekala glavom, i nastavila sa pokretima tela valjda samo njoj jasnu koreografiju. Ja sam ćutala. Anticipacija je proradila: videla sam Ljiljanu kao Arijadnu, Lepu kao Tezeja, a ja, ja sam bila onaj treći lik – zver, Minotaur. Takva je podela u starogrčkom mitu. Da li će mi pozicija Minotaura koga ubija Tezej pomoći u ovim prostorima ili...?

Erotika kao politika

Sutradan sam već bila u *Centru* u podne. Neke žene su čekale socijalnu radnicu, neke psihološkinju, neke su naprosto bile tu. Već sam počela da se privikavam da zanimanja žena nazivam ženskim imenom. Tako je psiholog postala psihološkinja, a ja sam se osvrtila mirno kad bi me neko oslovio sa dramaturškinja. Nešto što mi je pre ulaska među feminističke grupe bilo leksički nezamislivo polako je počinjalo da bude prirodno.

Čekala sam na ulazak u sobu za sastanke. Ovde se nije kucalo na vrata, to bi uznemiravalo rad, trebalo je neko da izađe i pozove te da uđeš. Jedna žena koju sam već nekoliko puta sreća posluživala je kafu, čaj. Pitala sam ko sve čeka na razgovor s aktivistkinjama. Žene su me popravile: to su koordinatorke. Po meni je to bio malo odviše birokratski naziv. Ljiljana je upravo prolazila i dobacila „To su koštice, ja sam ih tako nazvala, koštice, koštice...” Posle minut-dva Ljiljana je provirila, nasmešila se i pozvala me da uđem.

Osećala sam se kao na nekakvom prijemnom ispitu.

Za tri spojena stola sedelo je šest-sedam koordinatorke. One su bile glavne žene u *Autonomnom ženskom centru protiv seksualnog nasilja*, liderke, kako su ih neke žene nazivale s poštovanjem. Ljiljanu, Slavicu i Lepu sam poznavala, one su me na neki način podržavale u predstavljanju. Rekla sam da sam feministkinja po delu, od malih nogu, što je nasmejalo koordinatorke. Ljiljana bi ubacila ponešto od mog antiratnog angažmana, Slavica o mojoj želji da pravim pozorište za žene. Pričala sam i o sebi, šta radim, o svojoj kulturološkoj i naučnoj alternativi, o Dečanima, Zjumu, Poljičkoj republici, o pozorištima koja sam osnivala. I šta sam sve u tim svojim alternativnim pozorištima radila. I da su to sve *pozorišta kvarta*, kao što će to biti i ovo, novo, koje budem radila u njihovom radnom prostoru. Nepoznate koordinatorke su me gledale bez nekog velikog interesovanja, skoro apatično. To nije bilo čudno, te su žene pre rata radile neke društveno korisne poslove, ali s kulturom, umetnošću, nisu imale nikakve veze.

Lepa je vodila zapisnik. Između ostalog, zapitala me je: „A šta je tvoja politika?” Zastala sam u čudu, pomislila na najgore, da i u nevladinoj ženskoj organizaciji ima govora o politici. Za tren sam susrela Lepin pogled i shvatila da je u pitanju nešto u vezi s feminizmom. Nisam mogla ništa pametnije ni kraće da kažem no: „Erotika je moja politika”. Lepa se slatko, grohotom nasmejala, i ja sam krenula da doobjašnjavam šta pod tim mislim. Pričala sam o dodiru, o potrebi za dodirom, o tome kako sam u *Uličnom dečjem pozorištu* u Skadarliji 1985. godine potrošila mnogo truda da spojim u krug crnoputu romsku skadarlijsku decu i decu „čije mame kupuju u butik”, belu decu sa Dorćola. Sve to nije mnogo dirnulo koordinatorke koliko ih je zanimalo šta bi ja to radila ovde, u *Autonomnom ženskom centru protiv seksualnog nasilja*.

Opisala sam šturo svoje viđenje prve, programske predstave „Arijadna”. I kako sam našla motive za nju, ali i kako još ne znam sa sigurnošću ko bi to igrao jer bi to bila plesna jednočinka koja potražuje umeće i snagu. Koordinatorke su me gledale nemo. Slavica mi je kratko odobravala rečju i pogledom. Posle, posle te prve premijere, radila bih predstavu sa dve inva-

lidkinje koje sam upoznala na ženskoj žurci posle završetka skupa „Ženska mreža protiv seksualnog nasilja”, nastavila sam. Govorila sam o koreografiji, i da me to zanima, da sa njima dvema napravim plesnu koliko i dramsku predstavu. „Kako”, zapitala je jedna žena, susretljiva koordinatorica, Ljerka Mezga Ćurčin. Ne znam još kako, ali ću se upustiti u taj eksperiment. Rizik je ono što svaka žena mora da prihvati da bi savladala problem, rekla mi je na to je Lepa, gledajući me izravno u oči.

Posle smo govorile o principima tog feminističkog pozorišta. Kao prvo i osnovno, to pozorište bi bilo namenjeno samo ženama, i samo žene bi ga pravile. Dakle, i osoba koja radi rasvetu je trebalo da bude žena. Koja žena, pomislila sam, kad u gradu sve sami muškarci rade taj posao?! Na predstavama neće biti muškaraca jer su oni u ovom prostoru nepotrebni, skoro nezamislivi. Ovde dolaze žene zlostavljene od strane muževa, ljubavnika, sinova, komšija. Dobro, to sam razumela, ali kako će pozorištarke i pozorištarci to razumeti? Oni koji inače alternativu teško prihvataju i smatraju je drugorazrednim pozorišnim poslom. Pitanje bez odgovora.

Izašla sam iz sobe za sastanke kao neko ko je dobio na lutriji.

Mandala

Nisam znala kako da nazovem to feminističko pozorište. Jedina reč koja mi se motala po glavi bila je „mandala”. Od utiska iz hotela „Park” dok žene, aktivistkinje različitih feminističkih grupa, sede u četvorouglastom redu stolova i verbalnom akcijom zauzimaju prostor u sredini, praveći inteligibilnu kružnicu. Samoosvešćivanje žena, oslanjanje na vlastitu snagu, to me je zanimalo. Onako kako sam mislila i radila u svom životu, tako sam i stvarala. Valjda se to i ne može razdvojiti.

Lepa je naišla u jedan čas. I dok je razgovarala sa dve žene u prijemnoj sobi dajući im nove feminističke publikacije, upitala sam je šta misli da se pozorište zove – mandala? Zastala je, promislila, kako to ona uvek čini, i rekla: „Žene to neće razumeti”. Tako znači.

Žene ne znaju, većina njih, šta je individuacija, šta je pronalaženje duhovne matrice. Da, pretpostavila sam da mnoge žene koje dolaze po podršku u ovaj Centar neće znati šta predstavlja mandala. Ali obrazovane, koordinatorke bi trebalo da znaju... Ili mi je hipoteza bila neumesna?

Otišla sam u sobu za sastanke čuvši Slavičin glas. Bilo je unutra još nekih žena, ali smo nas dve našle jedan ugao gde smo sele jedna preko puta druge i porazgovarale. Ispričala sam joj kao je prošao moj predlog „mandala” za ime našeg pozorišta. Ćutala je, nikad nije komentarisala šta druga žena govori, radi. Slavica je bila jedna od najdiskretnijih osoba koje sam upoznala do tada.

Pozorište u Tiršovoj 5a

**AUTONOMNI ŽENSKI CENTAR PROTIV SEKSUALNOG NASILJA
11000 Beograd * Tiršova 5a * Tel: 011/ 645-328**

„A gde se nalazi tvoje pozorište”, pitala me je sa smeškom. Pa, biće u Tiršovoj 5a, sričem. Kaže Slavica: „Pozorište u Tiršovoj 5a”. Gledamo se. Da, to jeste ime, ali bih ja nešto kraće, zvučnije. „Pa, skрати”, kaže Slavica. I ja počinjem naglas da izgovaram: FEST, BITEF, BEMUS... Sve te poznate skraćenice ovdašnjih svetskih festivala sa više reči... „PUT 5a”, kaže Slavica. O, da, ushićeno potvrđujem. „I to će na engleskom dobro zvučati... To neće biti put kao drum već put kao putokaz, na engleskom „Way 5a”, transkribovano „Uej fajv ej”! Slavica je predviđala internacionalnu karijeru našeg pozorišta. Kakva hrabrost?!

Matić na telefonu

Sa svojim saradnikom i prijateljem dr Vojinom Matićem nisam se čula od 7. oktobra 1995. godine. Dan posle zabrane moje ulične predstave „Put u nemoguće ili potraga za boginjom Klio” u eksterijeru bolnice „Dr Laza Lazarević” zvaо me je da me grdi, kako je rekao na početku razgovora. Delovao je ljuće no što sam ga ikad čula. Rekao mi je: „Pa šta ste Vi mislili, da bi Vas psihijatri pustili da pokažete svetu kako se može i drugačije sa pacijentima!”

Sada sam mu se javila da kažem šta nameravam da radim. Čutao je i slušao. Rekla sam da će mi ovo biti treće *pozorište kvarta*, i da će biti feminističko. Da će samo žene igrati za žene, gledateljke. Ja ću pisati dramske tekstove, režirati i raditi koreografiju. „Vi, sami među ženama?” Čutim. „Čuvajte glavu”, rekao je Matić. Nisam ništa odgovorila.

Iza sećanja

Žene imaju kapsulirano pamćenje. Pokušavaju da potisnu, cementiraju sećanje na zlo koje im je činjeno, izbrišu ono što ih je povredilo. Kad počnu da pričaju priču o zlostavljanju obično kreću iz sredine, od vremena kada su bile kako-tako zadovoljne. Čuvaju svoju žensku obrazinu, teško izgovaraju da su pogrešile u izboru partnera. A ako je otac nasilnik, onda to poprима još teže oblike samoizricanja. Najčešće kažu minimalno, na osnovu čega stručnjakinje u ovom ženskom centru, izvlače niti tuge, očaja, bezizlaznosti. Zlostavljane žene ipak očekuju da će im se desiti nešto dobro, povoljno, samo da naiđu na neku novu osobu. Najčešće nisu spremne da se osveste da moraju da računaju na vlastitu snagu.

Zato sam i želela da prva predstava bude o samoosvešćivanju. Ovde, u *Autonomnom ženskom centru protiv seksualnog nasilja* žene uče da im je potrebna ženska podrška. Kao i u svim ostalim ženskim, feminističkim grupama. Meni se činilo da bi trebalo krenuti od pojedinačnog, personalnog, individualnog, da žena osvesti svoju nutrinu, samosvest, duh. Da samo oslanjanje na sopstvenu percepciju sveta duhovno osnaženu, vodi ženu ka izlazu iz teskobe nemoći. A takvih žena nije mnogo i van ovih prostora. Skoro sve, nažalost, ili svaka druga, preciznije, živi u tmori života, koji nije primeren ljudskom biću. Tamo, iza sećanja, postoji prostor nesvesnog koji radi po principu neiskorišćene erotske energije. Kako ga ispuniti, čime i kad?

Ono što je žensko, što pripada rodu, u patrijarhalnom svetu svuda biva podjarmljeno. Iz generacije u generaciju, žene slušaju priče o nezavidnom položaju žena u braku, porodici, društvu. I malo se menja u njihovim životima.

Da li su potrebne druge žene da otvore oči ženama koje pate? Da.

Da li je potrebno da žena susretne neku drugu ženu, neku svoju ženu da bi osvestila svoj pol, svoju hrabrost, svoju veru? Izgleda da – da.

Ona

I ja sam srela jednu ženu. Bila sam daleko od njenih očekivanja, mada je mislila da sam slobodna, kako mi je rekla kasnije. U jednom času, pri izlasku iz prijemne sobe *Autonomnog ženskog centra protiv seksualnog nasilja*, ugledala sam je po strani, zastalu, kao da je ranije nisam susrela, mada smo tog dana više puta radno bile zajedno. A sad mi je bilo neizrecivo žao što je ostavljam u gomili slavljenički razdraganih žena. Osmehnule smo se jedna drugoj, ja u čudu što mi se ta neskrivena žalost čita na licu, i što mi se tako nešto nepripremljeno novo dogodilo, ona sa simpatijom za moj položaj tog trenu. Neponovljivo iskustvo. Meni je to posle posredno pomoglo da se snađem u kolopletu odnosa među aktivistkinjama, neposredno, da neke ženske motive u kasnijem radu na predstavama iskažem tananije i tačnije. Učile smo jedna od druge trpkio i s nekom čulnom nasladom neizvedenog ljubavnog prožimanja, dopunjavale postojanje u omeđenom, feminističkom prostoru. Potpuno u skladu neizrecivog susreta lezbijske aktivistkinje, po uverenju i praksi, i udate žene, slobodne umetnice po statusu i akciji.

Ka Arijadni

Imala sam dramaturšku okosnicu za ples „Arijadna”. Nisam pisala libreto jer sam želela da iz plesačice izvučem njene vlastite pokrete i time oformim priču. Namera mi je bila da ples „Arijadna” bude programska feministička predstava i po tome što se koreografski i režijski rad prepliću u jedno jedinstveno plesno polje. Prošla sam nižu baletsku školu i znala sam o scenskom pokretu bar onoliko koliko i onovremenske balerine modernog baleta.

Dolazila bih sredinom maja u prijemnu sobu *Autonomnog ženskog centra*. Jutrom, oko devet sati, bilo je prazno, tek bi dežurna koordinatorica bila u sobi za sastanke.

Merim prijemnu sobu, dužina: osam metara i četrdeset santimetara, širina: tri metra i osamdeset santimetara. Znači, oko tridesetak kvadratnih metara. Ne računajući zelenu kaljevu peć koja se nalazila u desnom delu sobe, prema redu dvostrukih prozora koji gledaju na Tiršovu ulicu, i preko ulice na zgradu ruske ambasade. S leve strane, odmah kraj ulaza, bio je smešten ormar na kome je bila postavljena fotokopir mašina. To je oduzimalo dva kvadrata, dakle pozorišna scena bi bila oko dvadesetak kvadrata, s obzirom na zapremanje ostalih kvadrata postavljanjem polukružnog gledališta sa dvadesetak stolica.

Prijemna soba naspram ulaznih vrata ima mali hodnik koji vodi u kupatilo, a levo u sobu za rad s klijentkinjama. Ova soba će biti pozorišna garderoba, naveče, kad zatreba. A mali hodnik u obliku latiničnog slova „L” mesto gde će se smestiti tonska voditeljka. Staklena vrata na nekih pet metara od terase biće uvek otvorena i imaće strukturalnu, dramaturšku funkciju. Kod ulaznih vrata, na parčetu od pola metra zida, instaliraće se dodatna rasveta, po potrebi. Tu se i nalazio ormarić za struju gde će voditeljka predstave, inspicijentkinja, povremeno gasiti ili paliti sva svetla u sobi. Levo od ulaznih vrata je mala ostava koju ćemo koristiti, možda, za pozorišni fundus.

Samo da nađem mladu ženu koja će plesati Arijadnu. Kad sam sve prošla u sećanju, odmotala sve prizore sa plesačicama modernog plesa te druge polovine devedesetih, izronila bi kao lik samo jedna mlada žena – Tanja Nastić. Upoznala sam je na izložbi Slobodana Mašića i njegovih plakata sa BITEF-a. Jedan plakat gde sam zastala, predstavljao je Magu Magazinović i njene učenice. Tu se našla i Tanja sa svojom pričom o Magi, o modernom baletu... Ona je bila učenica Smilje Mandukić, plesala je povremeno u „Mimartu” i sama pravila koreografije u

okviru izložbi svog muža, slikara Zorana Nastića. Bila je jednom kod mene u kući da pogledamo njene video-zapise. I zaista, Tanja Nastić je posedovala takav smisao za dramatično, koji se ne zaboravlja lako. Ali, uz pokrete rukama i izvijanje telom koje je izazivao moderni ples, ona je na nogama imala roze patike klasičnog baleta. Rekla sam joj da to ne ide, ne ide, nikako. Tanja je sa smeškom odbijala ikakvu medijsku zbrku koju sam joj zamerila. Nisam je zbunila ni s opaskom da „meša babe i žabe”. Samo se još grlenije nasmejala. Bilo je to u vreme početka devedesetih, kada sam radila „Džepno pozorište M” u psihijatrijskoj bolnici „Dr Laza Lazarević”. Rekla mi je da bi volela jednom, kad budem radila nešto drugo, a ne „u ludnici”, da radim nešto sa njom.

Nekako ću je naći preko telefona njenog muža, govorila sam više za sebe, posmatrajući prostor oko sebe kao mogući scenski. Utom mi se javio jedan ženski glas iz sobice sa dva kompjutera i bibliotekom. Na mestu gde obično sedi Lepa sedela je jedna urbana, lepa devojka koja mi se predstavila kao umetnica, Marija Vidić. „Kakva?” – pitam. „Likovna”, kaže. Onda smo pričale o svemu i svačemu i tako dotakle temu identiteta, seksualnog. Raspitivala se pomalo, i polako, ko sam i šta sam, osim što sam udata. „To svi znaju, ali...” E, to „ali” me je koštalo duge priče. Rekla sam joj da ne vidim razloga da pravim razlike u ljubavi, ženske ili muške, i da je ljubav uvek ljubav, a da je seks već nešto drugo. Pogledala me je i nastavila da kucka za kompjuterom. Nije bilo druge no da joj ispričam neka svoja iskustva sa ženama, još iz detinjstva. Govorila sam joj da sam kao dvanaestogodišnja devojčica počela da spavam u krevetu sa jednom drugaricom, Janušom Konvalinkom, i da smo izmenjivale krevete, moj ili njen, a onda smo prihvatile da je njen bolji jer smo bile same u sobi i mogle da pričamo do duboko u noć bez nadzora odraslih. Padala bih od umora u san a do mene bi dopirale još Janušine priše o Africi, safariju, lavovima pred noć...

Posle, posle je došla Planinka, Planinka Kovačević, osoba koju sam znala od moje šeste godine, kod koje bih često prespavala tokom gimnazije. Bilo je umereno da joj ja poziram za sedeći akt kada je došlo vreme da preda jedan takav rad za upis na Likovnu akademiju. I kasnije, kad sam se već bila udala, koristile smo svaki trenutak da bismo bile zajedno po jedan dan i noć da dopričamo naše, nama dvema se činilo, neophodne priče: o ljubavi i lepoti. U gimnazijama, na akademijama, to nismo učili tako, onako kako smo to nas dve opisivale, vrednovale ove nama neophodne pojmove. Nismo imale mladiće do svršetka gimnazije. Niko nam nije bio dovoljno lep, fin, pametan. Naši krevetski susreti su bili mala akademija lepih umetnosti i filozofske škole, za vreme kojih su dve mlade žene, golišave leti, s tek nešto donjeg rublja, uživale u razmenjivanju misli i emocija. Marija Vidić je prekinula kucanje na kompjuteru. I pogledala me. Da, rekla sam, priznale smo jedna drugoj da ni sa jednom drugom drugaricom ne bi delile krevete i poljubac pred spavanje. Marija mi je na to rekla: „Ti si bi?” „Šta je to?”, pitala sam. „Biseksualna.”

Kazala sam nešto u smislu, da ona kao umetnica, ne može tako pojednostavljeno da gleda na žensko prijateljstvo. I pridodala opservaciju da smo nas dve, Planinka i ja, obožavale Margaret Jursenar, znale smo da živi sa ženom ali i da je ona kao književnica nadahnuto opisala ljubav starijeg muškarca i mladića u *Hadrijanovim memoarima*. I da smo znale za ostrvo Lezbos... Marija Vidić me više nije slušala, neke žene su iz svojih potreba počele da špartaju *Centrom*, a ja sam malo zatečena etiketom svog seksualnog identiteta izašla iz *Centra* misleći na Dejana Nebrigića. Dejan mi je bio prijatelj, inače u to vreme poznati gej aktivista. Bio je jednom u mojoj kući, u mojoj radnoj sobi. Iznad mog radnog stola, visila je slika Nanija Tedesekija koja predstavlja Pjera Paola Pazolinija. Dopala mu se i nije mu bilo čudno, što ja kao feministkinja, ne kačim sliku Virdžinije Vulf, već sliku jednog slavnog filmskog režisera, privatno muškarca koji je voleo muškarce. Dejan je imao i razumevanja za moju prostornu igru u so-

bi: postavila sam jedno oveće ogledalo u kojem se vidi odraz tog Pazolinijevog lika – „da ne bude osamljen” kad mene nema u sobi.

Više nikad nijednoj ženi, ovdašnjoj aktivistkinji, ili članici bilo koje feminističke grupe, nisam davala izjave o mojoj ženskoj istoriji.

Neimenovani hula-hop Lis Irigaraj

U to vreme, ispred *Studentskog kulturnog centra* prodavali su se originali, ali i pirati rokenrol muzike, bluza, klasične muzike. Pirata je bilo mnogo više i s većim asortimanom. Sklapala sam u glavi scene libreta „Arijadne” dok sam kopala po ovim privatnim muzičkim radnjicama. Prodavci, sve same mlade izbeglice, bili su na usluzi, razumeli da tražim nešto za ženski ples, nešto lepo, nešto igrivo, nešto, nešto...

Za početnu scenu, gde Arijadna izlazi iz kuhinje repetitivno, odabrala sam Meredith Monk. Onu njenu stvar sa ženskim odbrojanjem „ton, ton, ton”. Za ženski samotni ples s uramljenom fotografijom muškarca, naravno, argentinski tango. Onaj isti koji sam koristila u „Džepnom pozorištu M”. Za napade na porodično ognjište „Noć u Bagdadu” Lori Anderson, za ples sa lutkom išla je Enja sa svojim „Mermernim zidovima”. Ali za centralnu scenu, scenu zapleta, crtanje kružnice i u njoj mandale – dugo nisam našla ništa prikladno. Ni kompozicije Ljubice Marić nisu bile pogodne za ono što tražim. Lako je bilo dosetiti se da bi bilo idealno da neko napiše muziku, ali ko da je plati. To je alternativa, radiš s onim što imaš i možeš da pronađeš.

Na jednom času u *Ženskim studijama* koje su u to vreme bile u Vlajkovićevoj ulici, uskočila sam umesto Jasmine Tešanović. Izmisllila sam za tu priliku tezu „Čitati drugu ženu”. Govorila sam o motivacionoj vezi dve žene, dve umetnice. Jasmina se poznavala sa Pazolinijem, i bila njegova poklonica, ispisala svoja sećanja na njega u knjizi *U egzilu*, a ja posredno, preko njegovih filmova koje sam izdvajala kao najsmionije u kinematografiji druge polovine dvadesetog veka. U Milanu sam dobila na dar crtež Nanija Tedeskija s Pazolinijevim likom kao mumije u kojoj sam ga prepoznala ispod namota tkanine preko lica u kojem je samo pola santimetra njegovog nosa virilo kao telesno, kao telo. Ostali crteži Nanija Tedeskija, ovog filmskog reditelja, ušli su u knjigu „Cane di notte – ... dedicata a Pasolini”, a ova nije, jer ga niko od urednika nije prepoznao.

I tako, dok sam pokušavala da dovedem u vezu inspiraciju Tešanovičke i svoj odnos prema crtežu s njegovim likom koji sada visi u mojoj radnoj sobi, Snežana Žabić, pesnikinja koju sam ranije upoznala u prostorijama *Profemine*, sedela je u prvom redu i zorno slušala. Posle časa, prišla sam joj i zapitala ono čime sam ugnjavila sav poznati svet po Beogradu – ima li neku muziku koja bi delovala onostrano, metafizički, a da nije rok, ni pank, ni fank. Odgovorila mi je da je po izlasku iz Borovog Sela, s početka rata na tlu ex-Jugoslavije, ponela nešto odeće i sve ploče. Da ima nešto...

Sutradan bila sam kod nje u Zemun polju gde joj je majka iznajmila stan za sebe, brata i Snežanu. Slušale smo i slušale, i ja bih samo odmahivala glavom. Nijedna kompozicija nije mogla muzički da prati crtanje kružnice, a u kružnici stvaranje mandale. Snežana je otišla da skuva kafu i dala mi u ruke stari broj *Profemine*, da pročitam neke njene nepoznate mi pesme, i dok sam listala broj 3 iz 1995. uočila sam tekst Lis Irigaraj „Gest u psihoanalizi”. Tačnije, odmah sam naišla na rečenicu koja me obavezivala. Lis Irigaraj je tumačila ono što sam već imala odsanjano u svom libretu „Arijadna”: „Devojčica opisuje krug, istovremeno pozivajući i uskraćujući pristup na tako omeđenu teritoriju. Ona se igra sa ovom gestualnom teritorijom i njenim granicama”. I nadalje: „Grafičke prikaze takvih teritorija dao je Jung. On ih upoređuje s tibetanskim

mandalama. Takođe, na tim crtežima čini se devojka ili žena ne poziva drugog nazad, kao što Ernest čini sa svojim kalemom, već pre da ga poziva i igra sa granicama pristupa na teritoriju na kojoj se sama nalazi... Ako se devojčice igraju konopcem za skakanje, i ako su u pitanju njihove majke, i njihov odnos među njima, one se vrte oko sebe i okreću konopac oko sebe”.

Javna je tajna da sam uveliko postavila libreto – sa sve iscrtanim krugom, lavirintom i mandalom Arijadne, kao i labrisom (s kojim će ova dojučerašnja zatočenica nametnutog, muškog, tuđeg lavirinta-pećine istrčati sama a jaka u eksterijer, stvarnost, u život kao oslobođena žena) – kada mi je do ruke došao pomenuti esej Lis Irigaraj.

Snežani sam već ispričala iz kojih razloga tražim tu osobitu muziku, metafizičkog naboja. Zbog mandale koja se ucrtava u kružnicu koju bi prethodno Arijadna nacrtala belom kredom na parketu *Autonomnog ženskog centra protiv seksualnog nasilja*. Koincidencija ili „sinhronicitet”, kako bi rekao Jung. Na ovom primeru Jungova teza o „sinhronicitetu” neodoljivo se prokazuje između misli i ideja dve žene koje se ne poznaju i čija su feministička iskustva neuporedivo drugačija u razmaku od deset godina, i u kilometarskoj razdaljini Pariz–Beograd.

Meni je značenje opisa Irigarajeve više ličio na igračku hula-hop koju devojčice beskrajno vrte oko struka, pokrećući telo kukovima kružno da bi zadržale taj ovalni, kružni predmet oko svog struka, no na starinsku igru devojčica „preskakanje konopca”.

Kako bi se mogao zvati taj neimenovani hula-hop Lis Irigaraj? Da li se uopšte mora tražiti ime za nešto tako inteligibilno kao opredmećena kružnica u vidu igračke za devojčice?

O idealnim zvukovima za rađanje mandale

Nije bilo druge nego da pozovem Zorana Jerkovića, u to vreme još uvek najboljeg ton-majstora u gradu. Pomogao mi je u „Džepnom pozorištu M”, sada mi je bio potreban kao vrhunarski mag za scensku muzičku pratnju crtanja kružnice i u njoj mandale, a potom melodije u sceni skidanja feminističkih znakova sa ragastova pokretnih staklenih vrata, i uigravanja s njima oko mandale i u samoj mandali. Kad smo se čuli rekla sam mu da sam u preslušavanju bezbroj kompozicija ženskih autora čula i nešto od „Unutrašnjeg pejzaža” Ivane Stefanović.

Složio se da je to iznimno muzičko delo. Dogovorili smo se da dođem u Radio Beograd, u Makedonskoj ulici, gde je on radio dan i noć. Došla sam na red u kasne sate, negde posle jedanaest naveče. Zoran mi je puštao nekoliko puta celu kompoziciju, ja bih vrtela glavom odrečno, a potom na neke segmente burno reagovala potvrdno. Nije mu se dopadalo što su mi se samo neki delovi dopadali. Ili što nikako ne reagujem na ulogu crkvenih zvona koje je on snimio, a potom interpolirao po želji Ivane Stefanović u tkivo partiture. Meni je bilo potrebno nešto drugo, nešto što nema nikakve asocijacije na svakodnevno, pojavno. Nešto onostrano, čega ima u ovoj kompoziciji, to sam htela. Zoran mi je skoro ljutito preporučio da razgovaram s Ivanom Stefanović o mogućnosti rezanja njene kompozicije za moje scenske potrebe.

U razgovoru s mojom prijateljicom Ivanom Stefanović i nisam prošla tako loše. Nije se mnogo iznenadila što su mi potrebni samo neki njeni delovi iz „Unutrašnjeg pejzaža”. Na priču kakvo pozorište pravim i da će ples „Arijadna” biti programska predstava feminističkog pozorišta „PUT 5a” Ivana je reagovala bez velike emocije odbijanja. Biće to interna predstava, rekla sam joj, na kojoj će dolaziti zlostavljane žene kao publika, feministkinje i poneka pozorišna novinarka... Ivana se smekšala i odobrila miksovanje po mojoj meri, ali da se to ne snima, ni audio, ni video. I tako je bilo. „Biće to tvoj unutrašnji pejzaž”, rekla je na kraju.